

ISTIQLOL DAVRI O'ZBEK ROMANLARIDA BADIY TASVIR VA POETIK IFODADAGI YANGILANISHLAR

Islomjon YOQUBOV

Professor

Filologiya fanlari doktori

Alisher Navoiy nomidagi O'zbek tili va adabiyoti universiteti

Toshkent, O'zbekiston

e-mail: islamjon.yakubov.61@mail.ru

Annotatsiya

Ushbu maqolada milliy-adabiy an'analar, xususan Navoiy adabiy-badiiy merosining ijodiy qayta o'zlashtirilishi mustaqillik davri milliy romanlarining makon va zamon chegaralarini behad kengaytirgani masalasi tadqiq etilgan. Shuningdek romanchiligimizda ro'y berayotgan o'zgarishlar vorisiylik va genetik asoslar bilan bog'lab izohlangan hamda ilgari surilgan fikr-mulohazalar muxtasar holda umumlashtirilgan.

Tayanch so'zlar: badiiy matn, milliy tafakkur, makon va zamon, lomakon, vorisiylik, metaforiklik, assotsiatsiya, poetika, shakl va mazmun, adabiy montaj usuli, kompozitsion markaz.

НОВАТОРСТВО В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ОБРАЗНОСТИ И ПОЭТИЧЕСКОМ ВЫРАЖЕНИИ В УЗБЕКСКИХ РОМАНАХ ЭПОХИ НЕЗАВИСИМОСТИ

Исламджон ЯКУБОВ

Профессор

доктор филологических наук

Университет узбекского языка и литературы

имени Алишера Навои

Ташкент, Узбекистан

e-mail: islamjon.yakubov.61@mail.ru

Аннотация

В статье рассматривается вопрос о том, как творческое переосмысление национальных литературных традиций, в частности литературно-художественного наследия Навои, значительно расширило границы пространства и времени национальных романов эпохи независимости. В статье объясняются изменения, происходящие в нашем романистике с точки зрения преемственности и генетических основ. Ранее представленные комментарии были кратко обобщены.

Ключевые слова: художественный текст, национальное мышление, пространство и время, место, последовательность, метафора, ассоциация, поэтика, форма и содержание, метод литературного монтажа, композиционный центр.

Mustaqillik davri milliy romanlarining makon va zamon chegaralari behad kengayib bormoqda. Adabiy jarayonda kuzatilayotgan ayni hodisaning milliy romanchilik uchun ijobiy sifat-belgi ekaniga shubha yo‘q. Bu holni milliy-adabiy faktorlar, xususan vorisiylik kategoriyasi va genetik asoslar bilan izohlash muammoning birgina qirrasini aks ettiradi. Keyingi yillar romani poetik ifoda qamrovi reallik, xayolot, tush, xotira o‘rtasidagi dabdurustdan ilg‘ash qiyin bo‘lgan aloqadorlik hisobiga boyidi. Badiiy tasvirga qiyoslash, chog‘ishtirish, qarshilantirish, kutilmagan tarzda o‘rin almashishlar va birikish holatlari kirib keldi. Asarning metaforiklik darajasi behad ortdi.

Bugun kitobxonlik darajasi bir qadar tushib ketgani haqidagi asosli tashvishlarning hammasi xuddi shu nuqtaga kelib bog‘lanadi. Chunki muallif narsa-hodisalar orasidagi qanday aloqadorlikka tayandi? Ularni qay tarzda yagona zanjirga birlashtiradi?- deganga o‘xshash savollarga javob topish uchun o‘quvchi ijodiy faol bo‘lishi shart. O‘quvchining so‘z va ifodalarni ular aloqaga kirishgan so‘zlar bilan tenglashi, zidlashi yoxud tobelikda olib qarashining o‘zi yetarli emas. Buning uchun tomchi ortidagi ummon his qilinishi, ya‘ni qo‘llanilgan poetik so‘z anglatayotgan tushunchalararo bog‘liqlik chuqur idrok etilishi lozim. Taxayyul balandligi, tasavvur kengligi, tafakkur teranligi taqchil joyda ayni hodisa sodir bo‘lmaydi.

Bunday holda assotsiatsiyalar yaratgan ko‘prikdan ular mansub bo‘lgan zanjir xalqalari tomon o‘tish, uzviy tutashtirish amalga oshmaydi. Tushunchalar o‘zaro bog‘lanmas ekan, badiiy matn ham o‘z chiroyini ochmaydi. Kitobxon muallifning o‘ziga xos poetik nuqtai nazari, badiiy falsafasini anglab yetmaydi, his qilmaydi.

Milliy romannavis global dunyo bilan hamkor-hamnafas ekan, uning hissiy idroki, poetik tafakkuri, ifoda qamrovi kengayaveradi. O‘zbek romanchiligi sovet davrida erishgan yutuqlarga yoppasiga chiziq tortish fikridan mutlaqo yiroq tarzda, ta‘kidlash o‘rinliki, XX asrning 30-yillaridan e‘tiboran umuminsoniylik deyilganda umumsho‘ro odamining kommunistik e‘tiqodga bo‘lgan sadoqati tushunildi va aksariyat romanlarda o‘z ifodasini topdi. O‘zbek romani ham muayyan ma’noda,

umumsho‘ro romanchiligining “kichik modeli”ga aylantirildi. Mustaqillik davri adabiyotshunosligi va poetik ijod namunalarida esa, vorislik tushunchasi milliy negizda turib umuminsoniy, umumkoinot miqyoslarida idrok etilmoqda. Chunki odam nasli yagona makonda yashashga mahkum, Ona sayyora va umumkoinotni asrashga mas’ul ekani anglab yetildi. Qolaversa, inson faktoriga yondashuv ham tubdan yangilandi. Albatta, hamma qalamkash ham o‘zini “qayta qurib oldi”, deyish qiyin. Ammo ilg‘or romannavislar insonning ona tabiatni o‘z iqtisodiy manfaatiga ko‘ra o‘zlashtirish pozitsiyasi, iste’molchilik tutumi mutlaqo noto‘g‘ri ekanini anglab yetishgani bor gap.

Zamondosh romannavislar mavjud barcha falsafiy-estetik, ma’rifiy-axloqiy, ijtimoiy-siyosiy qarashlar qaysi zamon va makonda yaratilgan bo‘lmasin, umuminsoniyatga daxldor fikriy ulug‘vorlik, poetik go‘zallik, umuminsoniylik ifodalangan bo‘lsa, ularning barchasini ijodiy qayta o‘zlashtirishga ehtiyoj tuyushmoqda. Ayni vaqtda, nazariy asosning kengayishi va globallashuvi milliy-adabiy an‘analarimizdan oziqlanyapti. Masalan, Navoiy “Lison ut-tayr” falsafiy dostonida “*Lomakon maydonida javlon*” urish va undan “*ohangi ajab maydon*” qilish gashtidan so‘z ochadi. Shoir xayol otida parvoz etarkan, sayr chog‘ida olam unsurlarining o‘zaro uyg‘un haraktini ko‘rib behad shodlanadi. Moddiy dunyo zanjirlaridan xalos bo‘lish holidan mamnun ekanini izhor etadi. “Badoye’ ul-bidoya” devonida Muhammad Mustafo (s.a.v)ning lomakondagi sayri Buroq oti qiyofasida moddiylashgan xayol ulovida kechganiga ishora qiladi. Har bir mo‘min payg‘ambar sifatlarini eslasa, undan katta ibrat olib, o‘zining parishon holidan xalos bo‘ladi, deya uqtiradi [1; 240] “Badoye’ ul-vasat”da shoir lirik qahramoni ulug‘ visolga vosil bo‘lgani, lomakonda farishtalar, xususan, Jabroil ham mahram bo‘lolmasligini ta’kidlaydi [5;275]. “Farhod va Shirin” dostonida Raxsh oti lomakonga eltgani xususida so‘z boradi. “Favoyid ul kibar”da:

O‘zin o‘zlukdinu kavnayn mulkidin qilib xorij,

Qayu kavnayn mulki, lomakondin ham topib ixroj [6;19],

misralari uchraydi. Ko‘rinadiki, Navoiy asarlarida “men”likni o‘zlik va borliq (makon)dangina emas, lomakondan ham haydash haqida fikr yuritilmoqda.

Shoir ta'kidlashicha, lomakonda "men" butkul ixroj (surgun) qilinadi. Boshqacharoq aytganda, u borliqqa singib ketib, mutlaq birlik yuzaga keladi. "G'aroyib us-sig'ar" devonida lomakon bepoyon dengizga qiyoslanadi. U shunday dengizki, uning har bir tomchi suvi ruhga hayot bag'ishlaydi. Chunki lomakonga erishish – bu bebaho ilohiy ne'matga noil bo'lmoq. Zotan, asl ma'nolar xazinasini aynan yo'qlik mulkida mujassam [3;9]. "Mahbub ul-qulub"da shoir zamon ahliga mehru vafo ko'rguzib, ulardan bevafoqlik va behayollik ko'rganidan ozurda bo'ladi. Shuning uchun vafo va hayoni g'am-g'ussaga to'la, g'uborli foniy olam sarhadidan omon olib o'tadi [7;46]. Lomakon Navoiy uchun moddiy olamni unutib, ko'ngilga taskin berish, ya'ni barcha jabr-jafo hamda dard-balolardan xalos bo'lish umidiga aylanadi. Uning makonsizlik bilan ovunishi, bir tomondan, ijtimoiy-axloqiy, ta'limiy mazmun tashisa, ikkinchidan, poetik idrok yuksakligida ilohiy uyg'unlik sog'inchi ham o'z ifodasini topadi. "Navodir un-nihoya" devonida hijronzada jon koinotdagi uyg'unlikda xotirjamlik topadi. Chunki uning asl tilagi ham shu yuksak manzil, ruh oti javlon urib, o'zini erkin sezadigan maskan ham lomakon edi. Bunday hol "Navodir ush-shabob" devoni, "Sab'ai sayyor" va "Saddi Iskandariy" dostonlarida, ham kuzatiladi.

Shunday ekan, yangilanishlar qamrovining fikriy miqyosi kengayishi mohiyat e'tibori bilan milliy tafakkurga qaytish, uning vositasida zamon va zamondoshni anglashdan iborat. Hech shubhasiz, poetik tafakkurimizda milliylik kategoriyasi dominantlik qilmoqda. Insoniyat tajribasi adabiyotning o'z milliy qiyofasini asrab qolish yo'li Sharqona tafakkur va shunga mutanosib hayot tarzi ekanini e'tirof etadi. Binobarin, romaniy qahramon global dunyoda betakror o'zligini namoyon etishi uchun ham, milliy e'tiqodi, fikr-o'ylari, ish tutumi va o'limni qarshilashi hamda yo'qlik olamidagi ruhiy hayoti, hatto lomakonda tasvirlanganida ham mutlaqo o'zbek bo'lishi, o'zgacha bo'lolmasligi bilan yorqin ajralib turishi shart. Zotan, bizning romanlarimiz jahon kitobxonlari uchun milliyligi bilan qadrli.

Zamondosh o'zbek adiblari har giyohda bir mo'jiza ko'rib, ular timsolida insonni tasavvur qilib, sharaflab qalam tebratishyapti. Ular muazzam borliqning

azaliy garmoniyasini chuqur badiiy idrok etib, romaniy olam yaratishmoqda. Ayni vaqtda, olam yaxlitligi – jamodot, nabotot, sayyoralararo bog‘liqlik teran anglangan zamonaviy o‘zbek romanlari tom ma’noda milliydir. Zotan ko‘l, tog‘, daryo va shamoldan tortib, to popushak, qizilishton, sa’va, kakku, po‘kka, qarg‘a, boyqushgacha bo‘lgan yaxlit birlik manzarasini poetik ifodaga ko‘chirish (Isajon Sulton, “Ozod” romani) ijodiy intellektning milliy zamini mustahkamligining bosh belgisidir. Sharq-musulmon falsafasi, nafosatshunosligi, adabiyotshunosligi kabi o‘zbek romani ham, yuqorida ta’kidlanganidek, faqat ijtimoiy reallikka asoslanuvchi badiiy voqelik bilan qanoat tuymaydi. Demak, gap adabiy-falsafiy merosimizni vorisiylik asosida qayta idrok etishga borib taqaladi. Bu asarlar folklorga xos soddalik, navoiyona ruh, rumiyona falsafadan tashqarida o‘z izohini topmaydi.

“Rang va mehvar”, “Zarradagi olam”, “Boqiy darbadar”, “Ozod” kabi romanlar bo‘ylab kezib yuruvchi mo‘ysafid chol obrazi har bir kitobxon badiiy didiga ko‘ra: tajribali dehqon, Rumiy, Navoiy, Xayyom, Mashrab, hatto Oybek va Mirtemir bezovta ruhi sifatida tasavvur qilinadi. A.Dilmurod va I.Sulton millat dahosining barhayot ruhiga tayanadi. Unga yukunadi, taqdiri azal va abadiyat falsafasini anglashga intiladi.

Qizig‘i shundaki, adiblar hatto o‘ziga zamondosh shoirlar nafis so‘zi botiniga yashiringan ma’nolar xazinasiga ham ilinj-la boqadi. “Yo‘l” romanida U.Hamdam ijodkor bo‘z yigitning er yetish, ma’naviy kamol topish yo‘li merosiylar xazinani qayta idrok etish, odam bolasining ibtidodan intihogacha bo‘lgan necha mingyilliklarga cho‘zilgan maqsadli-yu bemaqsad uzun hayot yo‘lini taftish qilish, diniy-ilohiy manbalarni mushohada etish, nihoyat Rumiy hamda Navoiyga yukunish orqali kechadi. “Zarradagi olam” romanida A.Dilmurod ham mingyilliklar aro fikriy mushohada asnosida har zarrada bir hikmat, har ulug‘ hikmatda anglangan mangu haqiqatni his etadi. I.Sulton “Ozod” romanida qoyadagi na’matak (Oybek), majnuntol tagida o‘tirgan mo‘ysafidga (Mirtemir) ishora qiladi. Shubhasiz, yuqoridagi kabi hollar ustozlar qismati, adabiy-ma’naviy

merosidan bahramandlik, abadiy ruhlari oldidagi chuqur qarzdorlik hissi, merosiy qalam qarshisidagi mas'ullikdan tug'ilgan.

Anglashiladiki, kuzatilgan misollarda qahramonning shakllanish yo'li to'lig'icha milliy zaminda kechadi. Buni romanlar struktur qatlamidagi mifologiya, ertakona sarguzasht, eposga xos romantika ham tasdiqlaydi. Zotan, bo'z yigitni dinamik o'stirib borib, Eranga aylantirish yozuvchi ijodiy niyatidayoq ko'zda tutilgan. Shuning uchun, barcha struktur-semantik parchalar bosh maqsad negizida adabiy montaj usulida yagona kompozitsion markazga jipslashadi. "Ozod" va "Yo'l" romanlaridagi safar, sinov, homiy kabi motivlar ham bu asarlar milliy zamindan oziqlanishini tasdiqlaydi. Jumladan, "Ozod" romanidagi safardan murod ma'shuqani izlash emas, balki afsonaviy tog' lolasini topib, bo'lajak ayoliga (Oydin) hadya etishdir. Ozodning hamdami ham Shopur (Navoiy, "Farhod va Shirin") yoxud Navfal (Navoiy, "Layli va Majnun") dostonlaridagi kabi real shaxs sifatida tasavvur qilinmaydi. Chunki uning yaqin hamdami shamol edi.

Diqqat qilinsa, shamol Ozodning kamol topishiga mutanosib tarzda yo'l boshlovchi donishmand zot, ziyarak roviy, nihoyat ilohiy inoyat mujdasi kabi ierarxik ketma-ketlikda namoyon bo'ladi. U qahramon ma'no dashtlari – sinov manzillarida kuzatgan kutilmagan voqea-hodisa, timsol va ramzlarni sharhlab, talqin qilib boradi. Shamolni ustoz bilgan Ozodning fikri, his-tuyg'ulari, istak va tushunchalari tobora teranlasha boradi. Bu teranlik va ma'naviy-ruhiy yuksalish yo'li uning tegrasida jilvalangan zohiriy manzara-holatlardan botiniy mohiyatga tomon ildamlash tarzida kechadi.

Ozod ko'zlagan maqsad (borish manzili) aniq, intilishlari e'tiqod-ishonchga esh, hamdami (piri komil) ekani bois, tasvir davomida barcha ishoratlar asrori ayonlashib, uning qalb ko'zgusi va ruh oynasida olam akslana boshlaydi. Nafis so'zga jo etilgan ilm-hikmat (zohiriy darcha)dan ma'no qatlami (botini)ga nazar tashlash oqibat (manzil)ga eltadi.

Demak, maqsad aniq va e'tiqod ishonchli ("yo'l" to'g'ri tanlangan) ekan, g'aroyibotlar ham ong-shuurda shunga vobasta tarzda jilvalanib, uni haqiqatga eltadi.

Umuman, bugungi milliy romanlar poetikasida odam va olamni metaforik idrok etishga intilish kuchaydi. Bizningcha, asl yangilanish milliy romannavis badiiy niyati, estetik ideali va uning mustaqillik davri ehtiyojlaridan kelib chiqishi natijasida paydo bo'lmoqda. Romanchilikda she'riyat tomon siljish jarayoni kechmoqda. Shuning uchun ham milliy romanlarga yangi-yangi shakl va mazmun, mohiyatni ochib berish hamda izohlashga qo'l keladigan bayon uslublari kirib kelmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Навоий, Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. Ж.1. Бадоеъ ул-бидоя. – Тошкент: Фан, 1987.
2. Навоий, Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. Ж.2. Наводир ун-нихоя. – Тошкент: Фан, 1987.
3. Навоий, Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. Ж.3. Ғаройиб ус-сиғар. – Тошкент: Фан, 1988.
4. Навоий, Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. Ж.4. Наводир уш-шабоб. – Тошкент: Фан, 1989.
5. Навоий, Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. Ж.5. Бадоеъ ул-васат. – Тошкент: Фан, 1990.
6. Навоий, Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. Ж.6. Фавойид ул кибар. – Тошкент: Фан, 1990.
7. Навоий, Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. Ж.14. Маҳбуб ул-қулуб. – Тошкент: Фан, 1998.
8. Matyokubova T. Philosophical-Aesthetic Conception: Community And Individuality // Texas Journal of Multidisciplinary Studies. 2024. № 29. – Pp. 120-122
9. Matyokubova T. The Expression Of The Poet's Feelings In Gafur Gulam's Poetry // American Journal of Advanced Scientific Research. 2024. № 1. – Pp. 62-64.

10. Matyokubova T. G‘afur G‘ulom she‘riyatining poetik jozibasi (Shoirning “Kuzatish” va “Sog‘inish” she‘rlari tahlili misolida) // Ўзбекистан: язык и культура, 2024. № 2. – В. 88-98.

11. Якубов И. Мустақиллик даври ўзбек романлари поэтикаси: филол. фанлари док... дисс. – Тошкент, 2018. – 248 б.

12. Yakubov I. Socio-Genetic Factors Of Changes In The Character Of The Main Character // Texas Journal of Multidisciplinary Studies. 2024. № 29. – Pp. 123-126.

13. Yoqubov I. Erkin A‘zamning “Zabarjad” kinoqissasida qahramon botinidagi eʼvtilishlar tasviri // Ўзбекистан: язык и культура, 2024. № 2. – В. 66-77

14. Yokubova S.I. Jadid she‘riyatida peyzaj bilan bog‘liq poetik obrazlar tasviri // O‘zbekiston: til va madaniyat, 2022. – № 3. – В. 42-54.

15. Yokubova S.I. Jadid she‘riyatida ramzlar: semiotik va germeneytik talqin // O‘zbekiston: til va madaniyat, 2023. – № 3. – В. 79-90.